
Милен Марков¹
(Институт за балканистика с Център по тракология - БАН)

АРИАНСКИТЕ ЕПИСКОПСКИ ЦЕНТРОВЕ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ IV В.²

Анстракт: В началото на IV в. Църквата е разтърсена от спор, който засяга цялото общество. Повод е ереста на Александрийския презвитер Арий.

С времето Балканите се обособяват като един от центровете на ариански идеи, като в основните средища се появяват в годините, следващи провеждането на Първия вселенски събор в Никея през 325 г.

Целта на настоящата работа е да разгледа тези ариански средища, като се използват писмените източници от епохата, както на непосредствените участници, така и на църковните историци от V в.

Ключови думи: арианство, балкански центрове, Късна античност, Римска империя

В началото на второто десетилетие на IV в., след едикта на Галерий (305–311) в Сердика през 311 г. и последвалия го закон на Константин I (306–337) и Лициний I (308–324) от Медиолан през 313 г., Църквата се превръща от гонима в приета от правовия ред на Римската империя общност. Християните се радват на свободата на своето вероизповедание и съвсем логично, контактите между отделните местни общини се засилват. Прокламират се различни възгледи в опит да се тълкува Свещеното Писание и да се намерят отговори на въпроси, свързани с най-съкровения догмат в християнското учение – този за Света Троица.

Няколко години след официалното признаване на християнството като позволена религия в Римската империя, един от презвитерите в Александрийската църква – Арий, започва да проповядва еретическо учение, според което Второто Лице на Света Троица – Син не е родено от същността на Първото Лице – Отец, а е създадено от Него във времето от

¹ Докторант в Институт за балканистика с център по тракология „Проф. Александър Фол“ – Българска академия на науките. E-mail: markov_milen@yahoo.com.

² Настоящото изследване е реализирано по проект „LABedia: енциклопедия на Късната античност на Балканите, IV век“, финансиран от Фонд научни изследвания, договор № КП-06-Н30/6, 13.12.2018 г.

нищо. Ереста не е оригинално изобретение на Арий, но поради активното ѝ прокламиране от него, тя получава името му. Осъдена на свикания от император Константин I през 325 г. Първи вселенски събор в Никея, арианството впоследствие намира широко разпространение в Империята и с подкрепата на императорите Констанций II (337–361) и Валент (364–378), които са активни нейни поддръжници, тя заема за един период от време господстващо положение. Едва на събора в Константинопол през 381 г. (Втори вселенски събор) и проведения след него през същата година събор в Аквилея, това еретическо учение е окончателно осъдено. Дори и след този момент обаче, арианството намира многобройни привърженици, особено сред навлезлите в империята варварски народи.

С изключение на Сирмиум, в който се провеждат редица събори в подкрепа на арианството³, останалите ариански епископски средища на Балканите като че ли попадат в сянката на големите християнски центрове: на Изток Александрия, Антиохия и придобиващата все по-голямо влияние новосъздадена столица Константинопол и на Запад – Рим и Медиолан. Балканските ариански водачи обаче играят значителна роля в укрепването на ереста в Империята и особено в предаването ѝ на готите в средата на столетието.

Предмет на настоящото изследване ще бъдат именно епископските катедри на Балканския полуостров, които от североизток са оградени от Мурса, Сирмиум и Сингидунум, а на югоизток от главния град на диоцеза Тракия – Хераклея и новата столица на империята – Константинопол, която се превръща във водещ ариански център в периода между 337 и 381 г., а именно: Найсус в провинция Средиземна (Вътрешна) Дакия и Рациария в провинция Крайбрежна Дакия, попадащи в диоцеза Дакия, а също така Хадрианоупол, Анхиало и Кабиле в провинция Хемимонт, Филипопол и Августа Траяна (Берое) в провинция Тракия, Марцианоупол, Дуросторум и Никополис ад Иструм в провинция Долна Мизия (Мизия Втора), принадлежащи към диоцеза Тракия.

Осъдността на изворите не позволява да се фиксират точни дати на възникването на арианските общности в посочените градове и принадлежащите им административни територии. Трудно е да се прецени дали ариански идеи са проникнали преди провеждането на Първия вселенски събор, макар между посочените балкански средища и основните ариански центрове в диоцезите Азия, Понт и Ориент да съществуват връзки: било търговски, било под формата на миграционни движения. Със сигурност като начало на разпространение на арианските идеи на Балканите може да се определи моментът на заточението на Арий в префектура Илирик след провеждане на събора в Никея, като за период по-кратък от двадесет години – до датата на провеждане на събора в

³ З. Герджикова, *Съборите в Сирмиум*, <https://labalkans.org/bg/labedia/religions/christianity/councils-in-sirmium>. Достъпен на 20.04.2022 г.

Сердика през 343 г.⁴, голяма част от епископите на посочените градове са сред членовете на източната партия там и впоследствие във Филипопол и споделят ариански или близки до арианските идеи.

При определянето на съответната епископия като ариански център, основен критерий ще бъдат веровете възгледи на неговите епископи и съответно принадлежността им към някоя от религиозните групи, формирани върху подобни убеждения. Като косвени доказателства при формирането и съществуването на дадено арианско средище ще бъдат разгледани, както данни за симпатизиращи на ереста редови християни и клирици от по-ниските степени, така и съдбата на нейните противници.

Като най-вероятно първи по времето си на възникване от гореописаните може да се посочи родното място на Константин I – Найсус⁵, който е засвидетелстван и като християнски мъченически център по време на последните големи гонения⁶. Неговият епископ, Кириак е един от първите балкански епископи (заедно с Теодор Хераклеяски, Валент Мурсийски и Урсакий Сингидунумски), за които можем да приемем, че принадлежат към арианството.

Кириак е сред членовете на събора в Константинопол през 336 г.⁷, осъдили епископа на Анкира – Маркел. По всяка вероятност несъгласието му с осъдения анкирски епископ не е свързана с лична неприязън към него или с традиционните за източните (и не само) епископи опасения от възраждане на някои еретически положения в неговите учения. Малко покъсно Маркел променя своите възгледи, отказвайки се от някои от крайните си постановки, и е приет в общение от епископ Юлий на събора, проведен в Рим през есента на 340 или през следващата 341 г.⁸ Явно Кириак не се отказва от своето мнение, което посочват и източните епископи⁹, вероятно поради по-крайни и може би ариански възгледи, свален е от катедрата си и заменен с Гауденций преди провеждането на събора в Сердика¹⁰. Трудно

⁴ Относно датата на провеждането му – вж. L. Barnard, *The Council of Serdica 343 A. D.*, 49–55.

⁵ М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 47.

⁶ М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, 69, 72; М. Ракоција, *О базилици са мартуријумом (базилика мученика) у Нишу*, *Niš and Byzantium XI*, editor M. Rakocija (Niš 2013), 31–67; Г. Милошевић, *Мартуријум и гробљанска базилика у Јагодин Мали у Нишу*, *Niš and Byzantium II*, editor M. Rakocija (Niš 2004), 138–139.

⁷ L. Barnard, *The Council of Serdica 343 A. D.*, 31.

⁸ А. Ю. Митрофанов, *История церковных соборов в Италии (IV–V вв.)*, 118; T. D. Barnes *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantine Empire*, Cambridge (Mass.), London 2001, 56–62; L. Barnard, *The Council of Serdica 343 A. D.*, 29–37.

⁹ Вж. Иларий Пиктавийски Съборно послание на източните епископи 27 – цит. по П. Граматиков, *Филипополският събор (Никејско православие и арианска ерес)*, *Пловдив* 2019, 232, 241; L. Barnard, *The Council of Serdica 343 A. D.*, 152.

¹⁰ М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, 76–77; М. Ракоција, *Нова сазнања о раннохришћанској прошлости Ниша*, *Niš and Byzantium VI*, editor M. Rakocija (Niš 2008), 53–54; И. Љубомировић, *Наисус у новој провинцији између истока и запада*, *Niš and Byzantium III*, editor M. Rakocija (Niš 2005), 101; Д. Цухлев, *История на българската църква, Том I. Първи период (864–1186 г.)*, София 1910, 32; В. Вачкова,

е да се определи откъде Кириак е възприел арианските идеи и доколко силни са те в Найсус. Все пак е напълно възможно влияние да му е указал заточеният в Илирик Арий или, което е по-вероятно, неговите местни ученици и впоследствие епископи на Мурса – Валент и на Сингидунум – Урсакий¹¹. Няма информация и за значимостта на арианската община в града. Присъствието на Атанасий Александрийски след събора в Сердика в Найсус¹² обаче може да е свидетелство както за уважението на водача на антиарианската партия към неговия деен събрат Гауденций, така и опит за помощ чрез своя авторитет в борбата с местните представители на арианската общност. В един по-късен етап името на последния се среща в надгробен надпис в Гамзиград (Ромулиана), като се допуска, че той се е оттеглил от епископската катедра¹³. Напълно е възможно това му действие да е в резултат на арианската политика на Констанций II, който, след като през 353 г. се превръща в едноличен владетел на Римската империя, започва да сваля и изпраща на заточение най-видните антиариански епископи. Вероятно императорът е целял да подпомогне местната арианска общност в родния град на своя баща чрез отстраняването на Гауденций.

В навечерието на Сердикийския събор може да се предположи, че арианството започва да се настанява трайно в редица епископски катедри. Дори до този момент в тях да е имало ариански общности, включително и симпатизиращо на ереста духовенство, то едва включването на техните епископи в източната група на събора в Сердика и участието им в контрасъбора във Филипопол, може да се приеме като доказателство за превръщането на един или друг град в арианско средище. Все пак не всяка от посочените в списъка на източната партия катедри може да се определи безрезервно за ариански център. Не малка част от участниците в тази група не са определяни като твърди привърженици на ереста, а като консервативно мислещи епископи, които се придържат към веровите формулировки, датирани преди Никейския събор. Не бива да се negliжира и възможността някои от присъстващите там да са били и с възгледи, близки до никейските, но да са се страхували от неблагоприятни последици, включително и от придружаващите източната делегация Констанциеви сановници – комес Стратегий Музониан и кастрагът Хесихий¹⁴. В този смисъл категоричен пример за случващото се с несъгласните с подкрепяната от източния август арианска политика е съдбата на епископите от провинция Родопи: Олимпий – епископ на Енос и Теодул – епископ на Траянопол, принудени да напуснат катедрите си непосредствено преди Сердикийския събор¹⁵.

Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации, София 2013, 16.

¹¹ Athanasius of Alexandria Ad episcopos Aegypti et Libyae epistola ecyclica 7, *PG t. 25*, col. 553–554.

¹² М. Ракоција, *Нова сазнања о раннохришћанској прошлости Ниша*, 54.

¹³ М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, 77.

¹⁴ Athanasius of Alexandria Historia arianorum ad monachos (Ath. Hist. ar.) 15, *PG t. 25*, col. 709–710.

¹⁵ Ath. Hist. ar. 19, *PG t. 25*, col. 713–716; Л. Йорданова, *Ролята на епископската институция в късноантичния град на тракийския диоцез и двете Дакии /IV–VI в./*, *Thracia Antiqua* 5, (София 1979), 145–146; Н. Станев, *Сердикийският събор, Балканските*

В провинция Хемимонт в навечерието на Сердикийския събор като епископски центрове с вероятно наличие на ариански общности могат да бъдат посочени Хадрианопол и Анхиало.

В главният град на провинцията – Хадрианопол, арианска общност е засвидетелствана още в началото на 30-те години на века, когато епископ Евтропий е свален от катедрата¹⁶. Приемникът – Луций, прави опити да се пребори с арианските си противници, които обаче завършват неуспешно. Той е свален преди събора в Сердика¹⁷, на който обаче е оправдаван и възстановен. Впоследствие, след нови конфликти с арианите, отново е свален от катедрата и изпратен на заточение, където умира¹⁸. Последният известен опит за съпротива срещу арианството в Хадрианопол е бунтът на оръжейните работници в града, завършил с екзекуцията на десет от тях¹⁹. От този момент нататък, той вероятно е утвърдено арианско средище, в което никейската опозиция е задушена. Като доказателство може да се посочи факта, че през 359 г. на пратениците на събора в Аримин е разпоредено да изчакат завръщането на Констанций II в малката пътна станция Нике, намираща се в близост до Хадрианопол. Там впоследствие са принудени да подпишат арианския вероизповеден символ²⁰. При наличие на силна антиарианска опозиция в митрополитския център на Хемимонт, императорът едва ли би допуснал да пребивават антиариански епископи, които да влязат в контакти с никейците в Хадрианопол.

Анхиало е следващия град в провинцията, за който можем да предположим наличие на арианска общност. Неговият епископ Тимотей е сред участниците на събора в Сердика (и в следствие във Филипопол)²¹. Макар да липсва конкретна информация за неговата лична вероизповед, не малка част от изследователите приемат, че той е последовател на ереста²². Поради факта, че не е сред осъдените водачи на източната партия, може да се приеме, че или е бил ръкоположен в кратък период преди събора и към

провинции и борбата на идеи през IV в. от н. е., Thracia Antiqua 4, (София 1978), 7.

¹⁶ Ath. Hist. Ar. 5, PG t. 25, col. 699–700.

¹⁷ Вж. Иларий Пиктавийски Съборно послание на източните епископи 9 – цит. по П. Граматиков, *Филипополският събор*, 227, 236; L. Barnard, *The Council of Serdica 343 A. D.*, 145.

¹⁸ Ath. Hist. ar. 19, PG t. 25, col. 713–714.

¹⁹ Ath. Hist. ar. 18, PG t. 25, col. 713–714; T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius*, 82–86.

²⁰ T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius*, 146.

²¹ П. Граматиков, *Филипополският събор*, 245–246, 248; Kaçar, T. *Did the Great schism begin at the Council of Serdica in AD 343?*, Serdica Edict (311 AD). Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration, ed. V. Vachkova, D. Dimitrov, (Sofia 2014), 234.

²² Архимандрит Иеротей, *Християнската общност в Анхиало I–XII век, Историкии*, Том 5, (Шумен 2012), 312; М. Ваклинова, *Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия*, Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София – Сливен, (София, Сливен 1993), 62–63; Хр. Прешленов, *Раннохристиянската cathedra episcopalis в градовете по Югозападното Черноморие: обзор на хагиографските и просопографски данни*, Известия на Народния музей Бургас, том V, в памет на Цоня Дражева, съставител М. Николов, (Бургас 2015), 64; Л. Йорданова, *Ролята на епископската институция*, 145.

него момент не се е проявил като активен арианин, или че не е бил с такива убеждения, но се е подчинил, страхувайки се за оставането на катедрата си. Никейската вероизповед надделява в града едва в навечерието на събора в Константинопол през 381 г., на който е засвидетелствано участие на епископа му – Севастиан²³.

Спорен е въпросът с Кабиле. В литературата се среща становище, че към времето на провеждане на Сердикийския събор негов епископ е Север²⁴. Някои изследователи дори го поставят сред арианските водачи²⁵. Същевременно обаче Север е посочен като епископ на Кабула/Габула²⁶, поради което други се въздържат да го посочват сред балканските епископи²⁷. Към настоящия момент не разполагаме с допълнителна информация за действаща арианска общност там.

Като ариански центрове в провинция Тракия се очертават Филипопол и Августа Траяна (Берое). Те вероятно се формират непосредствено преди събора в Сердика. Потвърждение за това предположение е факта, че сред осъдените водачи на източната партия единственият епископ от диоцеза Тракия е този на Хераклея – Теодор, докато епископът на Августа Траяна – Демофил²⁸, който впоследствие играе изключително важна роля в арианското движение през втората половина на столетието и епископът на Филипопол – Евтикий²⁹, който е своеобразен домакин на източните епископи (както по пътя им за Сердика³⁰, така и след оттеглянето им от неуспелия вселенски събор³¹) не са сред тях.

За дейността на епископите-ариани на Филипопол след събора в Сердика няма информация. Градът обаче най-вероятно остава ариански център до края на IV в. За това свидетелстват редица промени в градоустройството и църковното изкуство, извършени при управлението на Теодосий I (379–395), които да покажат прекъсването на всякакви връзки с носителите на ереста:

²³ Архимандрит Иеротей, *Християнската общност в Анхиало I–XII век*, 312; М. Ваклинова, *Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия*, 63; Хр. Прешленов, *Раннохристиянската cathedra episcopalis*, 64.

²⁴ В. Велков, *Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.) проучвания и материали*. София, 1959, 220.

²⁵ Л. Йорданова, *Ролята на епископската институция*, 145.

²⁶ П. Граматиков, *Филипополският събор*, 244, 246, 248.

²⁷ Например списъците на участниците на събора във Филипопол в П. Граматиков, *Филипополският събор*, 243–248; Каџар, Т. *Did the Great schism begin at the Council of Serdica in AD 343?*, 233–234.

²⁸ П. Граматиков, *Филипополският събор*, 243, 245, 248; Каџар, Т. *Did the Great schism begin at the Council of Serdica in AD 343?*, 234.

²⁹ П. Граматиков, *Филипополският събор*, 244, 245, 248; Каџар, Т. *Did the Great schism begin at the Council of Serdica in AD 343?*, 234.

³⁰ Sozomenus *Historia ecclesiastica* (Soz. HE) III.11, *PG t. 67*, col. 1059–1062.

³¹ Socrates *Historia ecclesiastica* (Socr. HE.) II.20, *PG t. 67*, col. 237–238.

– изграждане на религиозен център около източната порта на града и свързването му с епископската базилика и сградата „Ейрене“³² по подобие на предприетите градоустройствени промени в Константинопол³³;

– изоставянето на местата на погребения, използвани в периода на управление на Константин I, Констанций II и Валент и връщане към използването на източния некропол на града, както и унищожаването на редица по-стари християнски гробове³⁴;

– полагане на нови мозайки в епископската базилика, чиято цел е да се изтрие споменът за Евтикий, който е домакин на Филипополския събор³⁵, както и мозаечните изображения в епископската резиденция³⁶.

Като много по-активен ариански център се оформя втория по големина град в провинцията – Августа Траяна. Нейният епископ Демофил играе важна роля в арианската партия през втората половина на века. Той е включен в делегацията³⁷, с която източните епископи опитват да запознаят запада с т. нар. „Макростих“-пета антиохийска формула³⁸, а през 359 г. се утвърждава като един от водачите на арианската партия на събора в Аримин³⁹. Превръщането на града в един от безапелационните центрове на арианството в диоцеза Тракия под ръководството на Демофил е заточението в него на римския епископ Либерий, през 356 г.⁴⁰, което завършва с поддаването на последния пред исканията на императора да осъди Атанасий Александрийски⁴¹.

След смъртта на Евдоксий, когато в резултат на избухналите конфликти между никейци и ариани в Константинопол, последните избират Демофил да заеме овакантината епископска катедра в града на

³² И. Топалилов, *Porta Aurea на късноантичния Филипопол*, Bulgaria Mediaevalis, Volume 7, (Sofia 2016), 3–20; I. Topalilov, *Philippopolis The city from the 1st to the beginning of the 7th c.*, Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Modern Bulgaria. Volume I. Roman Cities in Bulgaria, editor R. Ivanov, (Sofia 2012), 420–422.

³³ И. Топалилов, *Porta Aurea на късноантичния Филипопол*, 3–20; И. Топалилов, *Една бележка върху т. нар. Златна порта на Константинопол*, Исторически преглед, книжка 1–2, (София 2017), 5–22.

³⁴ И. Топалилов, *Contra Arianos в късноантична Тракия*, <https://labalkans.org/bg/labedia/religions/christianity/contra-arianos-in-late-antique-thrace>. Достъпен на 20.04.2022 г.

³⁵ П. Граматиков, *Филипополският събор*, 63–77; Popova, V. *The Early non-figural mosaic pavements in the Metropolitan basilica of Philippopolis in Thracia*, Niš and Byzantium XX, editor M. Rakocija, (Niš 2022), 204.

³⁶ V. Popova, *Fons Vitae in Late Antique monuments in Bulgaria*, Studia Academica Šumenensia. Transition from Late Paganism to Early Christianity in the Architecture and Art in the Balkans Vol. 3, ed. I. Topalilov, B. Georgiev, (Shumen 2016), 158.

³⁷ А. Ю. Митрофанов, *История церковных соборов в Италии (IV–V вв.)*, 123; T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius*, 88.

³⁸ Socr. HE II.19, PG t. 67, col. 223–234.

³⁹ Socr. HE II.37, PG t. 67, col. 303–304, 307–308; Soz. HE IV.17, PG t. 67, col. 1161–1164; А. Ю. Митрофанов, *История церковных соборов в Италии (IV–V вв.)*, 197.

⁴⁰ Soz. HE IV.11, PG t. 67, col. 1157–1158; А. Ю. Митрофанов, *История церковных соборов в Италии (IV–V вв.)*, 169.

⁴¹ А. Ю. Митрофанов, *История церковных соборов в Италии (IV–V вв.)*, 188–192.

Константин⁴². Най-вероятно наследникът, който остава в Августа Траяна е със сходни на неговите възгледи. Градът остава ариански център до началото на управлението на Теодосий I като е напълно възможно в околностите му малко преди смъртта си да се е оттеглил и Демофил⁴³. Подобно на Филипопол в Августа Траяна се забелязват редица промени, които да покажат скъсването с ереста в града, например в създаването на нов християнски некропол⁴⁴.

Важни ариански центрове се откриват и в провинция Долна Мизия (Мизия Втора). На първо място такъв се явява Марцианопол, който е нейния митрополитски център⁴⁵. Влиянието на града нараства особено в периода 366–369 г., когато в него резидира император Валент по време на първата готска война⁴⁶. Запознаване с постановките на ереста от християните в града може да се предполага поне от 325 г., когато първият известен негов епископ – Пист, е посочен като участник в Първия вселенски събор в Никея⁴⁷. Трудно е да се приеме становището, застъпвано от редица изследователи⁴⁸, че той е участник и на събора в Сердика. Факт е, че името му не се открива сред участниците от Балканския полуостров, нито в източната, нито в западната група епископи⁴⁹.

За марцианополския епископ Домнин (Домниций) със сигурност може да се твърди, че е арианин. По време на пребиваването на император Валент в града по време на първата готска война, там за известно време се установява и епископа на Константинопол – Евдоксий. Заради предполагаеми връзки с узурпатора Прокопий, водачът на крайните ариани – Евномий е осъден от източния август. По пътя за мястото на заточе-

⁴² Philostorgius *Historia ecclesiastica* (Philost. HE) IX.8, *PG t. 65, col. 575–576*; Socr. HE IV.14, *PG t. 67, col. 497–498*; Soz. HE VI.13, *PG t. 67, col. 1327–1328*.

⁴³ Philost. HE IX.19, *PG t. 65, col. 583–584*.

⁴⁴ И. Топалилов, *Contra Arianos в късноантична Тракия*, <https://labalkans.org/bg/labedia/religions/christianity/contra-arianos-in-late-antique-thrace>. Достъпен на 20.04.2022 г.

⁴⁵ В. Велков, *Градът в Тракия и Дакия*, 84.

⁴⁶ Philost. HE IX.7–8, *PG t. 65, col. 573–574*; В. Плетньов, *Втора Мизия и Скития през IV–VII век. Варварски нашествия и християнство*. Варна 2017, 171. А. Madgearu, *The campaigns of the roman army in Gothia, 367–369, Acta musei Varnaensis X–I. Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (Античност и Средновековие)*. Международна конференция Варна – 14–16.05.2009–Varna, (Варна 2016), 41–51; А. Ангелов, *Марцианопол – история и археология*, Варна 1999, 4, 8–9; В. Велков, *Градът в Тракия и Дакия*, 35, 84; Цв. Лазова, *Провинция Долна Мизия и тенденции на културното ѝ развитие през Късноантичната епоха (IV–V в.)*, Североизточна България – древност и съвремие. Първи национален симпозиум /доклади/, съставители Ал. Фол, К. Йорданов, (София 1985), 297.

⁴⁷ А. Ангелов, *Марцианопол – история и археология*, 45; К. Марков, *Духовен живот в българските земи през късната античност (IV–VI век)*, София 1995, 43; Д. Цухлев, *История на българската църква*, 34.

⁴⁸ А. Ангелов, *Марцианопол – история и археология*, 45; Цв. Лазова, *Провинция Долна Мизия и тенденции на културното ѝ развитие през Късноантичната епоха (IV–V в.)*, 301; В. Велков, *Градът в Тракия и Дакия*, 225.

⁴⁹ Т. Kaçar, *Did the Great Schism begin at the Council of Serdica in AD 343?*, 233–234; П. Граматиков, *Филипополският събор*, 243–248.

нието му, Евдоксий се среща с епископа на Мурса – Валент и го моли да се застъпи за него. Последният се отправя към Марцианопол и съвместно с Домнин правят опит да издействат отмяна на наказанието на Евномий от император Валент⁵⁰. Това взаимодействие, предполага добри взаимоотношения между епископите на Мурса и Марцианопол при това от един предходен спрямо заточението на Евномий период. В противен случай е трудно да приемем съвместното предприемане на такава рискована стъпка – да се застъпят за уличено в близки отношения с метежник лице. От тези действия, както и от липсата на данни за конфликти от верово естество между Евдоксий (който пребивава в Марцианопол и се противи на срещата на императора с Евномий⁵¹) и Домнин, може да направим извод, че последният е с ариански убеждения и може би активен привърженик на ереста.

Вероятно в града освен арианска има и православна общност, която постепенно набира сила. Каго потвърждение може да послужи факта, че след малко повече от десет години на катедрата застава Мартирий, който участва на събора в Константинопол през 381 г. (Втори вселенски събор) и е посочен между тези епископи на диоцеза Тракия, общението с които се приема за доказателство за принадлежност към православната вероизповед за съответния клирик⁵².

Каго ариански център в провинцията се очертава и Дуросторум, в който в края на III – началото на IV в. има развита християнска община, от която по време на последните големи гонения са пострадали редица мъченици: Дазий; Максим, Дада и Квинтилиан; Юлий и Исихий; Валентиниан и Пасикрат; Марциан, Никандър и Калиник⁵³.

Не е ясен началния момент на появата на арианството на територията на града, макар връзките на Дуросторум с източните провинции да предполагат по-ранното навлизане на ереста възможно. Хипотезата на Марков, че свети Дазий е „изповядвал православието и то в епоха, кагато по тези места се шири арианството“⁵⁴, не може да бъде споделена, доколкото мъченичеството му предхожда с повече от десетилетие началото на конфликта в Александрия. Затова е логично да се приеме становището на Атанасов⁵⁵, според което житието е създадено в годините около 382 г. Вероятно житиеписецът е познавал вероизповедта на светеца, но е предал изказа, в съответствие с достигната към момента на съставянето му догматическа терминология. Напълно е възможно, както посочва Атанасов⁵⁶,

⁵⁰ Philost. HE IX.8, PG t. 65, col. 575–576; A. Cedilnik, D. Moreau, *Eudoxius of Antioch/Constantinople and the pro-arian bishops of Illyricum, Contribution (III) to the Christian Prosopography of the Diocesis Thraciarum*, Niš and Byzantium XIX, editor M. Rakocija (Niš 2021), 467.

⁵¹ Philost. HE IX.8, PG t. 65, col. 575–576.

⁵² Soz. HE VII.9, PG t. 67, col. 1439–1440.

⁵³ Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум–Дръстър*, Варна 2007, 16–31.

⁵⁴ К. Марков, *Духовен живот в българските земи*, 26.

⁵⁵ Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум–Дръстър*, 22.

⁵⁶ Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум–Дръстър*, 22.

целта на житието да е била то да бъде четено по време на богослужението, за да бъдат отвърнати от езическите обичаи, приелите наскоро християнството. Но не по-малко важно би било и противопоставянето на остатъците от ариани в района на изготвяне и първоначалното му разпространяване, като думите на св. Дазий са преведени на един по-осъвременен догматически изказ.

Като ариански център Дуросторум се свързва с Меркурин–Авксенций, който е възпитаник на готския епископ Вулфила и заема катедрата в периода от около 374 г.⁵⁷ до началото на осемдесетте години на века, когато като реакция на политиката на Теодосий I срещу арианите, емигрира на запад, където влиза в конфликт с епископа на Милано – Амвросий⁵⁸.

През 383 г. придружава до Константинопол Вулфила, който се опитва да защити осъдените на събора в Аквилея епископи Паладий (на Рациария) и Секундиан (на Сингидунум). След смъртта на готския епископ, Авксенций напуска своята катедра и се отправя на запад, разчитайки на втората съпруга на Валентиниан I, която подкрепя арианите.

Като възможен ариански център в провинцията може да бъде посочен и Никополис ад Иструм. При това по отношение на причастността му към ереста могат да се очертаят две линии: безспорна и предполагаема. Първата е свързана с Вулфила и неговите сънародници, заселени през 348 г. от Констанций II в околностите на града⁵⁹. Но е напълно възможно и

⁵⁷ Зл. Герджикова, *Авксенций, епископ на Дуросторум*, <https://labalkans.org/bg/labedia/religions/christianity/auxentius-of-durostorum>. Достъпен на 18.04.2022 г. Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум–Дръстър*, 85–86 допуска, че ръкоположението му се е осъществило преди смъртта на император Валент около 376 г.

⁵⁸ Зл. Герджикова, *Авксенций, епископ на Дуросторум*; Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум–Дръстър*, 82–83; К. Марков, *Духовен живот в българските земи*, 37; А. Ю. Митрофанов, *История церковных соборов в Италии (IV–V вв.)*, 55; Н. Maier, *Private Space as the Social Context of Arianism in Ambrose's Milan*, *The Journal of Theological Studies*, n. s. , April 1994, Vol. 45, Part 1, 85.

⁵⁹ Philost. HE II.5, PGt. 65, col. 469–470; Iordanis Getica, *Йордан О происхождения и деяниях гетов (Getica)*, Вступ. статья, пер., коммент. Е. Ч. Скржинской. Издание второе, исправленное и дополненное, Санкт Петербург 2000, 112, 166; Н. Wolfram, *History of the Goths*, Berkely, Los Angelis, London 1990, 79–80. Относно различните хипотези за конкретното място на заселване в Вулфила и неговите готи в административната територия на града: С. Елдъров, *Готската следа и визитката на готите*, Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи, съставител Р. Милев, редактори В. Христов, П. Парашкевова (София 2003), 40; П. Владкова, *Готите в Никополис ад Иструм и неговата територия*, Готите. III Нови изследвания на готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010), съставител Р. Милев, редактори С. Лазарова, П. Парашкевова, (София 2011), 205; П. Георгиев, *Gothi qui est sclavi през Българското средновековие*, Готите. III Нови изследвания на готското културно-историческо наследство по българските земи (2007–2010), съставител Р. Милев, редактори С. Лазарова, П. Парашкевова (София 2011), 135; П. Георгиев, *За произхода на името Търново и ранната история на града*, Юбилеен сборник. Доклади и научни съобщения от седмте музейни четения „Човекът в миналото“ на Регионален исторически музей Велико Търново, посветени на 65-годишнината на проф. д. м. н. Йордан Йорданов. 20–21 май 2003, редактор Хр. Харитонов, (2003 Велико Търново),

наличие на макар и малка християнска община, оглавявана от епископ, независимо че както посочват изследователите, не са открити извори, доказващи наличието на християни в града през IV в.⁶⁰ Все пак, като вземем предвид факта, че Никополис ад Иструм е заобиколен от християнски общини: на запад са Рациария, Ескус, Акве и Кастра Мартис, на юг Филипопол, Диоклецианопол и Августа Траяна, а на изток – Марцианопол и Дуросторум, най-логично е да предположим за мисионерска дейност от тяхна страна и дори за създадена в него християнска община. Напълно възможно е тя да е малка, но предвид значимостта на града, най-вероятно е да бъде ръководена от епископ, а не от презвитер. Потвърждение на това предположение ни дава именно заселването в административната територия на града през 348 г. на избягалия със своето паство епископ на готската земя – Вулфила. Знаем, че той е от смесен, готско-римски произход⁶¹ и владее отлично гръцки и латински, а вероятно измежду последвалите го също има лица със смесен произход. Констанций II го цени изключително много, като го сравнява с пророк Мойсей⁶². Въпреки това уважение, Вулфила, резидирайки в близост до града, не получава титулатурата епископ на Никополис ад Иструм, което би било напълно приемливо, ако в града няма епископ или християнска община.

С оглед изложеното с голяма вероятност можем да приемем, че в Никополис ад Иструм има християнска община и тя е по-близка до арианството, отколкото до никейската вероизповед.

Рациария, столицата на провинция Крайбрежна Дакия, е следващият град на Балканския полуостров, който е свързан с най-ранния период на разпространението на арианството в тази част на Европа. Вероятно поне до Сердикийския събор симпатизиращите на арианството са единици, още повече, че епископите на Ескус, Акве и Кастра Мартис присъстват сред западните епископи, осъждащи ереста⁶³. Интересен е въпросът за убежденията на митрополита на провинцията Силвестър (340–346)⁶⁴,

16–17; Е. Генчева, *Готското присъствие при Нове (достигания и проблеми, Готите и старогерманското културно-историческо присъствие по българските земи, съставител Р. Милев, редактори В. Христов, П. Парашкевова (София 2003), 64.*

⁶⁰ П. Владкова, *Nicopolis ad Istrum и неговата агора през късната римска епоха*, Юбилеен сборник. Доклади и научни съобщения от седмите музейни четения „Човекът в миналото“ на Регионален исторически музей Велико Търново, посветени на 65-годишнината на проф. д. м. н. Йордан Йорданов. 20–21 май 2003, редактор Хр. Харитонов, (2003 Велико Търново), 243–244.

⁶¹ Philost. HE II.5, PG t. 65, col. 467–468; Н. Wolfram, *History of the Goths*, 76; М. Б. Щукин, *Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура*, Санкт Петербург 2005, 203.

⁶² Philost. HE II.5, PG t. 65, col. 469–470. Сравнение, използвано от Евсевий Кесарийски за баща му – Константин I: С. Rapp, *Imperial Ideology in the Making: Eusebius of Caesarea on Constantine as Bishop*, Journal of Theological Studies, n. s. 49, 1998, 685–695.

⁶³ Kaçar, T. *Did the Great schism begin at the Council of Serdica in AD 343?*, 233; L. Barnard, *The Council of Serdica 343 A. D.*, 62.

⁶⁴ В. Велков, *Приноси към историята на римските градове в България, Том I. Рациария*, Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“, (Велико Търново 1965), 13.

който отсъства от Сердика⁶⁵. За Шивачев това отсъствие може да се дължи било на здравословни проблеми, било въздържане от участието в споровете⁶⁶. Нещо повече, Стефанов⁶⁷ допуска, че предшественика му Павлин е отстранен през 340 г. именно заради ариански възгледи. Ако се приеме това предположение, то тогава следва логичният извод, че в началото на 40-те години в провинция Крайбрежна Дакия и в частност на територията на Рациария съществува арианска общност, която надделява при избор на неговия епископ.

Според Граматиков⁶⁸, Паладий е измежду учениците на Вулфила, което обаче е малко вероятно. Готският епископ е ръкоположен от Евсевий Никомедийски през 341 г.⁶⁹ Поне до 348 г., той все още пребивава на север от Дунав, обгрижвайки християните там, и е трудно да предположим, че е разпрострял влиянието си на юг от реката. Паладий от своя страна е ръкоположен за епископ през 346 г., като според него преди това е презвитер 11 години⁷⁰. Малко възможно е след установяването на Вулфила в околностите на Никополис ад Иструм, той да започне да оказва влияние върху епископ, който към него момент най-вероятно е с утвърдени верови възгледи. Възможността за влияние върху тях по-скоро трябва да се търси в друга посока, а именно – близостта със Сингидунум, където епископ е Урсакий, пряк ученик на Арий и един от дейните ариани в Илирик. А фактът, че Вулфила се застъпва за Паладий пред император Теодосий I, по-скоро говори, че епископът на Рациария е негов съмишленик.

Посочените, макар и не изчерпателно, ариански центрове на Балканския полуостров го превръщат в една от крепостите на ереста през IV в. Те не са изолирани единици, а част от мрежа, която може да се определи като своеобразна единна общност. На нея е съдено да отстоява арианските идеи в западната част на Римската империя, било чрез отделни епископи, какъвто е Авксенций Дуросторумски, било чрез предаването им на визиготите, които създават устойчиви ариански общности при движението си на запад.

⁶⁵ А. Шивачев, *Християнството на Балканския полуостров, поява и разпространение през първите пет века и в България до св. цар Бориса (принос към най-старата история на християнската Църква в Балканския полуостров)*, София 1929, 63–64; П. Стефанов, *История на Видинска епархия (III–XX в.)*, Духовна култура кн. 8, (София 1991), 2.

⁶⁶ А. Шивачев, *Християнството на Балканския полуостров*, 63–64.

⁶⁷ П. Стефанов, *История на Видинска епархия (III–XX в.)*, 2.

⁶⁸ П. Граматиков, *Арианският събор във Филипополис – 343 г.*, София 2006, 24.

⁶⁹ Н. Wolfram, *History of the Goths*, 77–78.

⁷⁰ Зл. Герджикова, *Паладий от Рациария – арианският глас от Балканите, Гласови и слике. Облици и комуникације на средновековном Балкану (IV–XVI век)*, уредници Станоје Бојанин, Љубомир Милановић, Милош Цветковић, отговорни уредник Љубомир Максимовић, директор Византолошког института САНУ, (Београд 2020), 20.

Милен Марков

(Балканолошки институт и центар за тракологију – БАН)
АРИЈСКИ ЕПИСКОПСКИ ЦЕНТРИ БАЛКАНА У 4. ВЕКУ.

Почетком 4. века Цркву је уздрмала јерес александријског префекта Арија. Иако је његово учење било осуђено на Првом васељенском сабору, многи епископи, углавном у источном делу Римског царства, били су блиски његовом учењу. Балкан се јавља као један од центара аријанских идеја, посебно у другој половини 4. века, када је један број локалних епископа постали водеће присталице јереси. Арије је одмах након осуде послат у прогнанство у епархију Илирик. Тамо је стекао ученике Урсација и Валента, који су касније постали епископи Сингидунума и Мурсе на северозападном делу полуострва. У југоисточном делу Балкана формирали су се Хераклеја и Цариград као аријански центри.

Унутар ових граница остало је затворено неколико епископских катедри које су постале аријански центри и које се разматрају у овом раду. Већ тридесетих година века као могући аријевски центар јавља се Наисус, чији је епископ Киријак био међу учесницима сабора у Цариграду 336. године. Уочи сабора у Сердици, у провинцији Тракији, Филипопољ и Августа Трајана (Берое) били су издвојени као такви. У провинцији Хемимонт могући аријански центар био је Анхијал, а у њеној престоници Хадријанополису никејска опозиција је поражена у наредних неколико година. У другој половини века, у провинцији Доњој Мизији као активни аријански центри јављају се и Маркианополис и Дуросторум, а у околини Никопоља ад Иструм где је активан и готски епископ Вулфила. Паладије, епископ главног града провинције Приморске Дакије – Рацијарије, био је изузетно активан у ширењу јереси и осуђен је на Сабору у Аквилеји 381. године. Ови центри не само да бране аријанство, већ преко неких својих активних представника играју важну улогу у сукобу на глобалном нивоу. На пример, епископ Августе Трајане – Демофил заузима аријанску катедру у Цариграду, а онај Дуросторуму – Авксентије, покушава да се супротстави чувеном миланском епископу – Амвроију.

